

ערוגות שחמט שחורות במחנה הריכוז טרזיינשטט (טרזין)

(המאמר מוקדש ליום השואה תשפ"ו 14.4.2026)

מאת: ד"ר שלמה קנדלשיין

רקע

בחודש נובמבר 1941 הקימו הנאצים מחנה ריכוז בעיר טרזין (Terezin) או טרזיינשטט (Theresienstadt). טרזין היתה עיירה עם מבצר עתיק במערב צ'כיה (60 ק"מ מפראג), שבה נכלאו יהודי צ'כיה וכן יהודים מהולנד, דנמרק וממרכז אירופה.

העיירה הפכה לגטו, שנוהל ע"י הגסטאפו, והייתה למחנה ריכוז ליהודי הפרוטקטורט של בוהמיה ומוראביה. מחנה זה, אשר נכפה על תושבי צ'כיה בזמן הכיבוש ע"י הנאצים, היווה נקודה שממנה נשלחו היהודים למחנות ההשמדה. המחנה היה כפוף למשרד "לפתרון בעיית היהודים", בכפיפות למשרד הראשי לביטחון הרייך. את החיים בגטו ניהל היודנראט (מועצת היהודים במחנות לקיום הקשר בין השלטון הנאצי והאסירים).



מגורי האסירים בטרזין. איור מאת ליאו האס. מקור: אתר יד ושם

למרות תנאי הצפיפות הקשה בגטו, המזון הדל ועבודות הכפייה, התקיימה בגטו פעילות חינוכית, תרבותית וספורטיבית ענפה. פעילות זו ביטאה את רצון החיים של היהודים הכלואים, ומטרתה היתה להשכיח, ולו לזמן שאול, את מצבם האיום. במחנה הוקמו בתי ספר וגני ילדים (15 אלף ילדים ובני נוער היו במחנה), ספרייה, תיאטרון, תזמורת וקברטים. נערכו תחרויות ספורט, התקיימה ליגה סדירה לכדורגל, ופעל מועדון שחמט עם תחרויות והרצאות.



תזמורת מחנה טרזין. מקור: אתר יד ושם

האמנם צפינו בחיים חדשים אידיאליים על רקע השמדת היהודים היומיומית שלא פסקה לרגע, או לחילופין עדים למזימה אפילה וצינית מפרי מוחם הקודח של הנאצים? האם ייתכן, כי בעוד שמדי יום נשלחים יהודים רבים ברכבות להשמדה, מתנהלת ליגה לכדורגל, תחרות שחמט או קברט במרחק קצר במחנה?

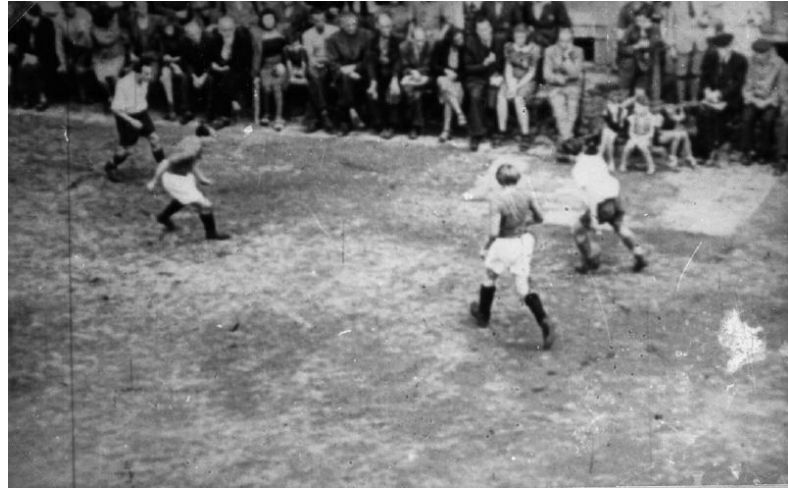
הקמת מחנה טרזינשטט הייתה שונה ממחנות אחרים, באכזריותה הפסיכולוגית, שנפרטה על נימי נפשם של הכלואים האומללים – הונאה ע"י הסוואה מתוכננת לפרטי פרטים של הקמת "עיר יהודית לדוגמא". השימוש בין השאר בשחמט נועד ליצור אשליה חזותית של חיי תרבות אינטלקטואלים עבור העולם החיצוני, בעוד שבפועל האסירים אולצו לשחק בכפיה במיצג התעמולתי, כדי לשרוד נפשית ופיזית.

בסוף שנת 1943 התחלו להסתכן לעולם החופשי ידיעות על המתרחש במחנות ההשמדה. בתקשורת העולמית החלו להתפרסם ידיעות על השמדה המונית של יהודים באירופה הכבושה. כדי להזים את השמועות החליטו הנאצים להציג בפני הצלב האדום חיים אידיאליים של "ההתיישבות היהודית החדשה", ואף הפיקו סרט תעמולה.

ליגת הכדורגל בטרזין

הליגה בכדורגל בטרזין הוקמה ע"י אסיר יהודי, ספורטאי, מורה ומחנך ידוע – פרדי הירש (Fredy Hirsch) (1916-1944), שפעל רבות לחינוך הילדים והנוער בגטו ברוח ערכי הספורט. פרדי הירש עצמו נרצח מאוחר יותר באושוויץ.

הליגה כללה 12 קבוצות. בכל קבוצה היו 7 שחקנים, והמשחקים נערכו בימי ראשון, בין השנים 1942-1944. הקבוצות נקראו ע"ש בעלי מקצועות במחנה כגון: טבחים, גננים חשמלאים וכו' או ע"ש מועדוני ספורט יהודיים – מכבי, הגיבור, הכוח, ומועדוני ספורט נוספים – ראפיד, ספרטה ועוד. בהרכבי הקבוצות הייתה תחלופה איומה, מידי סיבוב חלק מהשחקנים לא הופיעו, כי נשלחו במהלך השבוע למחנות ההשמדה.



משחק כדורגל בטרזין. מקור: אתר בית טרזין

הליגה כללה גם כדורגלנים מצטיינים, ששיחקו בקבוצות הליגה בצ'כיה לפני המלחמה, ביניהם פטר ארבן (אייזנברג) (Peter Erben), ששיחק ב"מכבי" ברנו, השוער יירקה טאוסנינג (Jirka Tausing), ופאבל מאהרר (Pavel Mahrer) כדורגלן נבחרת צ'כיה באולימפיאדת פריז 1924 (טאוסנינג ומאהרר שרדו את המחנה והיגרו לארה"ב בסיום המלחמה). משחקי הליגה היו מרתקים, וצפו בהם בכל משחק אלפי אסירים אוהדים ומועדדים את קבוצותיהם.

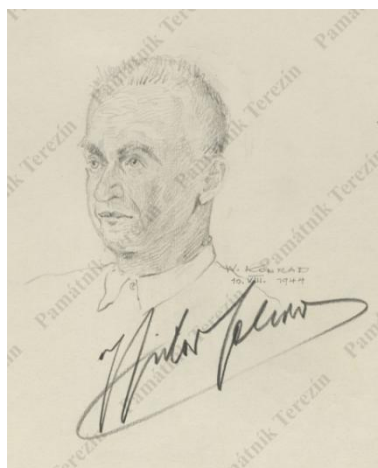
מתאר הכדורגלן פטר ארבן (1921-2017), ניצול מהמחנה, עלה ב-1949 והקים משפחה בארץ: "היה דוחק גדול, כי כולם רצו לראות את השחקנים. אנשים עודדו והריעו כאילו זה היה הדבר החשוב ביותר באותו זמן. השחקנים היו נערצים, וכולם אהבו להימצא בחברתם ולבקש חתימות. הענקנו מעט שמחה, במקום שבו אי אפשר היה לשמוח".



קהל רב צופה במשחק כדורגל בטרזין, 1944. מקור: אתר יד ושם

מועדון השחמט בטרזין

בקיץ 1943 הוקמה סקציית שחמט במחנה (K/55) ע"י איזידור שור (Isidor Schorr) (1883-1944), שהגיע לטרזינשטט ב-1942. שור היה שחמטאי אשר אירגן וניהל טורנירי שחמט באיגוד השחמט הצ'כי. כמו כן, ערך גם את ספר התחרות הבינלאומית המפורסמת טפליץ – שנאו 1922 (Teplitz-Schonau 1922), אשר היה גם ספר תיאוריה. במחנה כיהן כראש מועדון השחמט, ארגן תחרויות שחמט והרצאות בצריפים השונים במחנה, וכן דאג לייצור כלי שחמט ולוחות מקרטונים, ניירות, לחמים ובדים. בקשתו לאסירים בנגריה להכנת לוח שחמט מעץ נענו בבקשה לתמורה של... כיכר לחם, תזכורת לחיי העוני במחנה.



דיוקן של איזידור שור (צויר ע"י וילהלם קונארד).

מקור: Terezín Memorial, מסמך [PT 4273](#)

סגנו של שור היה ירוסלב דובסקי (Jaroslav Dubsky). דובסקי היה שחמטאי צ'כי (1901-1944), קפטן נבחרת צ'כיה באולימפיאדת ורשה 1935.

השניים פעלו רבות לפעילות שחמט עניפה בקרב אסירי המחנה, ככלי הישרדות רוחני לאסירים היהודים, ששיחקו שחמט בצפיפות איומה, מתוך בריחה מנטלית מהחרדה היומיומית והרצון לשמור על צלם אנוש, בתנאים תת אנושיים. מידי פעם שימשו משחקי השחמט כיסוי למפגשים חשאים של כוחות המחתרת.

בגטו טרזיינשטט נוסדו שני עיתוני ילדים ע"י שני נערים מוכשרים. העיתון "ודם" (Vedem) נוסד ע"י פטר גינץ (Peter Ginz) בן ה-14, והעיתון "קמרד" (Kamarad) ע"י איוון פולאק (Ivan Pollak) בן ה-16. בעיתוני הילדים פורסמו ידיעות על הטורנירים לשחמט במחנה, חידות שחמט (כמו מט בשני מסעים), וכן סיפורים על ההיסטוריה של השחמט. תשובה מצמררת נמצאה בראיון בעיתון "קמרד" עם ילד ששיחק שחמט: "המשחק עוזר לי להעביר את הזמן עד הטרנספורט הבא". התייחסות נוספת למשמעותו של משחק השחמט במחנה טרזין, היתה של רות בונדי ניצולת טרזיינשטט, עיתונאית ב"דבר" וסופרת מוערכת (1923-2017): "משחק השחמט היה חומת מגן נפשית בפני המציאות האכזרית".

נאום ה"כתר" בטורניר השחמט

בחדש יולי 1942 נפתחה תחרות השחמט הראשונה במחנה טרזיינשטט בנאום פתיחה מרגש, שנשא ירוסלב דובסקי. נאום שנתן תחושה של התעלות לחשיבות השחמט בכלל וליהודים בפרט:

"אנו יכולים לומר בוודאות שרמת השחמט הגבוהה לא הייתה קיימת ללא היהודים והסלווים, ולא היה כל כך יופי בשחמט. באולימפיאדת ורשה בשנת 1935 לא רק רבים מהצמרת היו יהודים, אלא מחצית מהשחקנים באולימפיאדה היו יהודים. לכן, יש לנו את כל התנאים המוקדמים לפיתוח מוצלח של אומנות השחמט. הבה ננצל את ההזדמנות, ואני משוכנע שהפרחים היפים של משחקנו המלכותי יפרחו כאן במהירות. גם בנסיבות אלו, אני מאחל לכם זמן טוב בטורניר השחמט הרשמי הראשון בטרזיינשטט. תהילה למנצח וכבוד למפסיד".

ההונאה הגדולה

לאור השמועות על השמדת היהודים במחנות ההשמדה, החליטו הנאצים להציג את מחנה טרזין והחיים בו לפני ועדת חקירה בינלאומית של הצלב האדום, שהוזמנה לביקור בטרזין בתאריך 23.6.1944 (לדרישת ממשלת דנמרק בדבר גורלם של אסירים דנים שנשלחו למחנה).

לקראת בואה של הוועדה בוצעו גירושים נוספים של יהודים להשמדה באושוויץ, על מנת להפחית את הצפיפות במחנה, לצורך הצגת רווחת תושביו. בהוראת האס.אס. שינה המחנה את צורתו על ידי פתיחת חנויות מדומות ובתי קפה עם להקה מוזיקלית פעילה. הודפסו שטרות כסף מיוחדים לבנק שנפתח, נערך משחק כדורגל, וכן נקבעו רחובות עם שמות ומספרים. כל המחנה הוצף גם בגנים פורחים. גם השחמט זכה בשיפור לקראת סרט ההונאה – מועדון עם מרפסת במבנה מיוחד למשחקי הראווה.

תרגיל ההונאה הצליח מעל ומעבר. שלושת חברי ועדת החקירה של הצלב האדום בראשות ד"ר מוריץ רוסל (Moritz Rossel) צפו בחלון הראווה הסוריאליסטי האכזרי במשחק כדורגל, אופרת סבון, גני ילדים ובטורניר שחמט. בסיום הביקור פרסמה הוועדה דו"ח חיובי שציין כי התרשמו מהמקום שהוא "עיר ככל הערים".

"הוליווד בגיא ההריגה"

לפני שהוסרה התפאורה המדומה דאגו הנאצים להפיק גם סרט תעמולה שכותרתו: "טרזיינשטט: אזור המושב היהודי". הסרט בוים ע"י אסיר יהודי מגרמניה, קורט גרון (Kurt Geron), שהיה במאי ושחקן מפורסם. שחקניו היו אסירי המחנה, שנאלצו להופיע תחת השפלות ואיומי רציחתם.

הסרט הציג תעמולה על החיים החדשים של היהודים בחסות הרייך השלישי. בסרט מופיעים גם יהודים המשחקים שחמט בתחרות, כאשר צופים בהם חובבי שחמט לבושים במיטב חליפות ועניבות... במחנה ריכוז. בסיום הסרט נשלחו במאי הסרט, קורט גרון, וכל שחקני הסרט, הניצבים וכן הנהגת המחנה וילדים רבים למחנה ההשמדה אושוויץ, שם נרצחו.

הסרט לא הוקרן לפני הקהל הרחב, ונמצא לאחר המלחמה במספר ארכיונים.



משחק שחמט בטרזין. מתוך סרט התעמולה הגרמני שהוכן על המחנה.

מקור: אתר יד ושם



משחק כדורגל בחצר קסרקטין בטרזין. מתוך סרט התעמולה הגרמני שהוכן על המחנה.

מקור: אתר מוזיאון לוחמי הגטאות

גם גורלם של ראשי מועדון השחמט בטרזינשטט: איזידור שור, ירוסלב דובסקי, אלברט לויט ויוסף טרקאטש, שחמטאים רבים, וכן העיתונאים הצעירים פטר גינץ ואיוון פולאק לא היה שונה. כולם נרצחו בשנת 1944 באושוויץ. מועדון השחמט נדם בטרזינשטט.



שער מחנה טרזין עם השלט "העבודה משחררת". מקור: Terezín Memorial

סיכום

למחנה טרזיינשטט נשלחו כ-160,000 יהודים. מהם כ-35,000 נספו במחנה, 88,000 נספו ונרצחו במחנות ההשמדה, בעיקר אושוויץ, כ-4,000 שרדו את מחנות השמדה, כ-23,000 שוחררו מהמחנה ב-8.5.1945 ע"י הצבא האדום.

סיפורם של היהודים במחנה, בצל ההונאה הצינית של הנאצים, הוא פרק נוסף לשימור זיכרון השואה בפרק האפל בהיסטוריה שלנו. משחק השחמט בטרזיינשטט היה חלק משמעותי בניסיונם של האסירים היהודים לשמור על כבודם, פעילות מוחם והפגת מתחים ופחדים תמידיים. זאת למרות הסבל והשפלות שעברו מידי יום, על רקע חיים בצל המוות בשער "העבודה משחררת".



אנדרטה בטרזין לזכר הנספים. מקור: Terezín Memorial

מקורות

ארבן פטר, **בעקבות עצמי**, הוצאת זמורה-ביתן, 2001.
בונדי רות, **קראו לו חבר**, עיתון הילדים "קמרד" מגטו טרזיינשטאט (טרזין), 1943-44,
הוצאת יד ושם, 1997.
צדקיהו-חסון תמירה, **גטו טרזין: חלון הראווה של התעמולה הנאצית**, Ynet, 19.04.12.
גולדשמידט זאב, **כדורגל בצל המוות**, Ynet, 8.4.2013.
אתר מוזיאון וארכיון בית טרזין, קיבוץ גבעת חיים (איחוד).
אתר מוזיאון וארכיון "יד ושם", ירושלים.
אתר מוזיאון וארכיון לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות.

Schonle Siegfried, **Schach im DP lager Landsberg und im Getto Terzin/Theresinstand, Schwarweibe Wege der forschung zu Nathhan Markowsky, und Isidor Schorr**, Schacmuseum Loberitz, 2024.

Terezin Memorial Ghetto Museum Terezin, Czech.

United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C